

DE ARMEZORG TE LEIDEN TOT HET

— — EINDE VAN DE 16^e EEUW — —

PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD
VAN DOCTOR IN DE NEDERLANDSE LETTERKUNDE
AAN DE RIJKS-UNIVERSITEIT TE UTRECHT, NA BE-
KOMEN MACHTIGING VAN DE RECTOR-MAGNIFICUS
DR. W. H. JULIUS, HOOGLERAAR IN DE FACULTEIT
DER WIS- EN NATUURKUNDE, VOLGENS BESLUIT
VAN DE SENAAT DER UNIVERSITEIT, TEGEN DE
BEDENKINGEN VAN DE FACULTEIT VAN LETTEREN
EN WIJSBEGEERTE TE VERDEDIGEN OP WOENSDAG
10 JUNIE 1908, DES NAMIDDAGS TE 4 UUR, DOOR
CHRISTINA LIGTENBERG, GEBOREN TE BOLSWARD.

'S GRAVENHAGE — MARTINUS NIJHOFF — 1908

HET LEPROOSHUIS.

Is het goed gezien de leprooshuizen, de middeleeuwse ziekehuizen bij uitnemendheid, te rangschikken onder de instellingen van armezorg? Verdienen zij niet eer een plaats in de geschiedenis van de geneeskunde? Het antwoord op deze vragen is niet moeilijk te geven: daar de ziekte haast uitsluitend voorkwam onder die klassen van de bevolking, waar onzindelijkheid en onzedelijkheid onbepaald heersten, onder bedelaars, landlopers, lichtekooien en avonturiers, kreeg al wat er door afzondering van de lijders tegen haar verspreiding gedaan werd noodzakelijkerwijs het karakter van armezorg, een zorg, die zich trouwens niet verder uitstrekte dan tot het onderhouden van de zieken en het tegengaan van besmetting. Want op gezag van de bijbel werd in de middeleeuwen algemeen aangenomen, dat de melaatsheid, ook lepra, leprozij, lazarij, akker- of veldziekte genoemd ¹⁾, even besmettelijk als ongeneeslik was. In hoeverre die mening juist was, kunnen wij daarlaten; ik vermeld ze alleen, omdat het stichten van afzonderlike leprooshuizen buiten de steden een uitvloeisel ervan was. Waardoor deze ontzettende ziekte in de middeleeuwen zo algemeen verspreid was, en door welke oorzaken ze in de loop van de 17e eeuw geheel uit onze landen verdween, het zijn vragen, die ons hier niet kunnen bezig houden. Evenmin hebben wij te onderzoeken, of men vroeger niet dikwels lijders aan andere huidziekten, als favus en lupus, voor leprozen aanzag, en hen als zodanig buiten de maatschappij sloot. Over dit alles is het laatste woord nog niet gesproken, hoeveel waardevol materiaal voor een volledige beantwoording

¹⁾ Melaats is verbasterd uit Fr. la maladie-dè ziekte bij uitnemendheid; lepra en leprozij komen van Gr. λέπρος; lazarij komt van Lazarus, die de ziekte gehad moet hebben; akker- of veldziekte heet ze, omdat de lijders buiten de steden moesten wonen.

van deze vragen ook al door medici en historici is bijeengebracht ¹⁾. Mijn bedoeling kan geen andere zijn dan de geschiedenis van de Leidse St. Anthoniskapel zo uitvoerig mogelijk te geven als een nieuwe bijdrage tot de geschiedenis van de lepra in ons land, die eerst dan geschreven zal kunnen worden, wanneer men over gegevens beschikt omtrent alle leprooshuizen van Nederland.

Al in 1385 woonden er melaatsen buiten Leiden, in het Noordeinde, aan de onder Zoeterwoude gelegen Rijndijk ²⁾. Zij heten in het betreffende stuk, de verhuurbrief van een deel van de uiterdijk langs de Rijn, „die zieke luden”, waaruit men zou opmaken, dat er toen nog geen eigenlijk Leprooshuis stond, maar dat er wat melaatsen in huisjes of hutten bij elkaar woonden. Dit is te meer waarschijnlijk, omdat ook op veel andere plaatsen uit het bijeenwonen van wat melaatsen buiten de stad een lazarij ontstaan is.

In 1390 besprak Willem Foykyn „den armen uutgheseten (d. i. buiten de stad wonende) zieken” in zijn onder de Heilige Geestmeesters berustend testament ³⁾ een eeuwigdurende jaarlijkse gift van 5 schellingen. Dit bewijst, dat er toen al een bepaalde inrichting voor de leprozen was; immers men vermaakt geen *eeuwige* rente aan een troepje mensen, die elk oogenblik uit elkaar kunnen gaan, maar wel aan een instelling die alle kans heeft te blijven bestaan. Is het na te gaan, wie dit Leprooshuis, zoals wij het nu maar zullen noemen, gesticht heeft? Alles wijst erop, dat we hier te doen hebben met een van die zeldzame gevallen in de geschiedenis van de middeleeuwse armezorg, dat de regering van een stad zelf een liefdadige instelling grondvestte. Weliswaar moeten we er niet zozeer de zucht om liefdadig te zijn in zien als wel een voorzorgsmaatregel tegen verdere uitbreiding van de gevreesde ziekte, maar het pleit toch in elk geval voor de wijze voorzichtigheid van de Leidse regeerders uit het eind van de 14e eeuw, dat ze zelf het werk ter hand namen, waar de partikuliere en de kerkelijke armezorg zich niet om bekommerden. Wij hebben over hun bemoeiingen maar enkele gegevens, genoeg echter om er het bovenstaande besluit uit te mogen trekken.

¹⁾ Men zie vooral: Dr. A. H. Israëls - Bijdragen tot de geschiedenis der lepra in de Noordelijke Nederlanden, in Ned. Tijdschr. voor Geneeskunde I 161 (1857), en Alb. Thijm, t. a. p. bl. 134-149, waar ook een uitgebreide literatuuropgaaf te vinden is. Later verschenen nog enige monografieën over leprooshuizen.

²⁾ Zegelbrief van 25 Sept. 1385 met transfix van 11 Junie 1460, Archief Leiden.

³⁾ Cat. H. G. Register B 1, fol. 67.

In 1399 verkochten de poortmeesters „van der stede weggen Willem Foytkyn een erfkyn, dat gheleghen is an den nuwen wech, dat toter armer behoef van der stede weggen anghecomen was die beziecke lude op te tymmeren” 1). De stadsregering had dus aan de poortmeesters, die toen nog de zorg hadden voor al wat van stadswege gebouwd werd 2), een stuk grond aan de nieuwe weg langs de Rijndijk, buiten de Wittepoort, gegeven om er een huis voor de leprozen te bouwen. Wanneer dit gebeurd was, blijkt niet, en evenmin is het duidelijk, hoe de poortmeesters in 1399 dit terrein aan Willem Foytkyn konden verkopen, daar we toch weten, dat het Leprooshuis inderdaad op de aangewezen plek gestaan heeft. Was het door de stad aangewezen terrein misschien te groot geweest, zodat de poortmeesters er een deel van verkochten? Of is *verkop* hier, zoals wel meer het geval is, eenvoudig op te vatten als *overgeven*, en moeten we Willem Foytkyn beschouwen als de vertegenwoordiger van het Leprooshuis, die de stukken in handen moest hebben om het beheer te kunnen voeren? Ik durf hierop ja noch nee zeggen.

Van Willem Foytkyns belangstelling in het lot van de leprozen is door zijn schenking van 5 schell. 's jaars al gebleken. Verder weet ik van hem, dat hij in 1374 schepen van Leiden is geweest 3) en misschien in 1373 schout van Hazerswoude 4), dat hij behalve het testament voor de Heilige Geest er in 1390 óók een maakte voor het Katrijngasthuis, waarin hij aan de meesters de zorg voor het houden van een memoriedienst en het uitreiken van een lijfrente aan zijn vrouw opdroeg 5), en dat hij in 1396 een kapelrie in de Pieterskerk stichtte, waarvan de Heilige Geest mettertijd het kollatierecht zou krijgen 6). Hij behoorde tot een aanzienlijke familie: zijn vader Willem Bort draagt een bekende naam en Machtelt zijn vrouw was de dochter van een Pieter van Leyden. Ook moet hij nauw verwant geweest zijn met de stichters van het Vrouwengasthuis, want een kleinzoon van Dirc Rengher en Machtelt van Zijl heette eveneens Willem Foytkyn (van Zijl), en in 1436 komt als burgemeester een Willem Bort voor, de zoon van oom Dirc Nuweveen,

1) Register Katrijngasthuis 1397, bl. 162. Zie hierachter: Bijlage XIV.

2) Later behoorde dit tot de taak van de vestmeesters.

3) Cat. H. G. Register B 1, fol. 102 vs. en zegelbrief No. 367 van het kapittel van St. Pankras.

4) H. G. Reg. B 1, fol. 83.

5) Register Katrijngasthuis 1397, bl. 47.

6) Cat. H. G. A I No. 2.

die als medestichter van het Vrouwengasthuis genoemd wordt. Dit alles verklaart evenwel niet, in welke verhouding Willem Foytkyn tot het Leprooshuis gestaan heeft.

Er is intussen nog iets anders, dat opmerking verdient: het Leprooshuis kan in de eerste jaren van zijn bestaan min of meer met het Katrijngasthuis verbonden zijn geweest. De daareven genoemde brief van 1399 is n.l. te vinden in het oudste register van het Katrijngasthuis met het opschrift: „Van den erfkyn dat Willem Foytkyn gaf”. Is het nu niet mogelijk, dat Willem Foytkyn niet het hem door de poortmeesters gegeven terrein, dat immers inderdaad door de leprozen bewoond werd, maar alleen de koopbrief ervan aan de gasthuismeesters in bewaring gaf? Het feit, dat er geen transfix aan het gasthuis bij is, die anders nooit ontbreekt, wijst stellig op zo iets. En er is nog iets anders: het oudste stuk onder de in het Archief berustende zegelbrieven van het Leprooshuis is een koop van 1389 van 19½ morgen land door Aernt, heren Jans soen, met een transfix aan het Katrijngasthuis van 1391 1). Wel liggen overigens in het Archief de nog niet geordende brieven van het Leprooshuis en de Vrouwen- en Elisabethsgasthuizen, waarmee het later verbonden werd, vaak door elkaar, maar de stukken van het Katrijngasthuis zijn geheel afzonderlijk gehouden. Dit stuk moet dus al in oude tijd onder de leproosmeesters berust hebben, en ik meen dit feit zó te kunnen verklaren, dat er in 1391 nog geen bepaalde personen waren, aan wie Aernt, heren Jans soen, zijn gift voor de leprozen kon overdragen, en dat hij daarom de brief maar aan de meesters van het Katrijngasthuis gaf, zoals Willem Foytkyn in 1399 zou doen. Ik durf hier allerminst beslist spreken, maar de mogelijkheid van een dergelijke verhouding is niet te ontkennen.

De stad bleef intussen voor de leprozen zorgen, want in 1400 werd door de poortmeesters „bi bevelen van der vroescap toter zieker lude huus” 36 pond gegeven 2), het enige mij bekende voorbeeld, dat de stad in de middeleeuwen geld gaf aan een inrichting van armezorg. In 1416 werd zekere Claes Roelofssoen wegens laster tegen het vollersgild o. a. veroordeeld 10.000 stenen te leveren „den siecken malaetsken dairbuten tót hore tymeryngh te help” 3):

1) Zegelbrief van 16 Sept. 1389 met transfix van 18 Julie 1391, Archief Leiden.

2) Tresoriersrekening 1400, fol. 25.

3) Blok - Rechtsbronnen, bl. 51 (uit Zoenboek B).

ook dit is het enige voorbeeld, dat een boete van stenen voor een gasthuis bestemd werd.

Wanneer men ertoe overging het toezicht over het Leprooshuis aan twee ziekhuismeesters op te dragen, is niet na te gaan; ik vond hun namen voor het eerst in 1432 genoemd. Eerst in het keurboek van 1450 wordt hun tegelijk met de H. G., gasthuis- en huiszittenmeesters bevolen alle achterstallige renten binnen het jaar in te halen ¹⁾. Hun aantal werd heel gauw (vóór 1442) tot drie en vier uitgebreid. Een hele tijd schijnt men soms drie en dan weer vier ziekhuismeesters benoemd te hebben; in de koop- en giftbrieven altans wisselen gedurende de 15e en ook nog in het begin van de 16e eeuw de beide getallen elkaar af. Na 1515 waren er volgens het Register der smalle diensten geregeld vier ziekhuismeesters. Eerst in 1554 werden ook moeders voor de St. Anthoniskapel benoemd. Natuurlijk legden de meesters jaarlijks verantwoording van hun beheer af aan de stedelijke overheid, maar van hun rekeningen is niets bewaard. In later jaren lieten zij de eigenlijke administratie voeren door een rentmeester, die voor het eerst in 1507 voorkomt ²⁾.

Uit de eerste jaren van het bestaan van het Leprooshuis is weinig bekend. Blijkens de boete van stenen, in 1416 opgelegd, was men in dat jaar met de bouw nog niet klaar. Evenmin was dit het geval in 1427, want toen leende de stad aan het „siechuyts dairbuten . . . steigeringe, zant ende bast”, waarvoor zo slecht zorg gedragen werd, dat alles verloren ging ³⁾. Zo bleef het „ziekhuis”, zoals het gewoonlijk heet, meer dan de gasthuizen een voorwerp van zorg voor de stad. Dit bleek weer in 1428, toen het gerecht en de vroedschap aan de leprozen „puermentelic om Goods willen” het vrije gebruik en de opbrengst van de singel afstonden van de Naakte sluis tot de Nieuwe weg, dus bijna de hele tegenwoordige Witte singel ⁴⁾. Alleen bedong de stad voor zich zelf het recht op de „ommeganc”, d. w. z. het recht om de processies langs de singel te laten trekken, bij welke gelegenheid de Naakte sluis altijd overdekt moest worden ⁵⁾, en voor de schutters het recht op hun „zodenslach”. De betekenis van dit

¹⁾ Hamaker - Keurboeken, bl. 154.

²⁾ Zegelbrieven van 26 Nov. en 2 Des. 1507, Archief Leiden.

³⁾ Tresoriersrekening 1427, fol. 65.

⁴⁾ Zegelbrief van 17 Okt. 1428, Inv. Elsevier I 191; ook opgenomen vóór in de registers van het Leprooshuis. Zie hierachter: Bijlage XV.

⁵⁾ Rek. Pieterskerk in Bijdr. Bisd. v. Haarlem XXX, Afl. 1, bl. 82 en 107.

laatste heb ik niet kunnen vinden; blijkbaar hadden de schutters het recht zoden van de singel te halen voor hun Doelen, die toen nog achter de Naakte sluis lagen, maar waartoe die dienden, is mij niet helder.

Dat de leprozen in 1429 werden vrijgesteld van het betalen van aksijnzen, was een voorrecht, dat ze met de andere instellingen van armezorg deelden.

Het Leprooshuis is hier al enige malen genoemd met een andere naam, die van St. Anthoniskapel. Wanneer de kapel gebouwd werd, blijkt niet, maar in 1428 moet men in het Leprooshuis de mis al gelezen hebben, want de stadsregering schonk het recht op de singel aan de leprozen „om den dienst Goods te vermeren in den huse”, dus om er meer missen te laten lezen. En in 1432 schonken de bekende stichter van het klooster Marienpoel onder Oegstgeest, Boudijn van Zwieten, en de priester Dirck van Muyden samen „in der eeren Goeds, sijnder ghebenedider moeder Marien, ende den heyligen confessoers Sinte Anthonis” een officium van missen aan de arme lazarusen buiten Leiden, waarvan Boudijn van Zwieten en zijn wettige afstammelingen in de rechte lijn het kollatierecht zouden houden, terwijl Dirck van Muyden de eerste keer de bediening kreeg ¹⁾. Hier komt de naam van St. Anthonis voor de eerste keer in verband met het Leprooshuis voor; twee dingen zijn nu mogelijk: of een later gebouwde kapel werd naar aanleiding van dit officium aan St. Anthonis gewijd, of juist deze heilige werd genoemd, omdat de kapel van het Leprooshuis aan hem gewijd was. Dirck van Muyden zou verplicht zijn één mis per week in het Leprooshuis te doen of te laten doen, maar zijn opvolgers hadden te zorgen voor 3 missen per week. De verdere bepalingen omtrent het verlenen en bekostigen van dit officium schijnen mij van te weinig belang om ze hier te noemen.

Kan men niet zeker zeggen, of deze missen al dadelijk in een aan St. Anthonis gewijde kapel werden gehouden, wij hebben de zekerheid, dat de kapel in 1441 bestond. Toen toch bevestigde

¹⁾ Register Leprozen No. 1 (Inv. Elsevier I 196), fol. 39 vs., en Register Leprozen No. 3 (niet in de Inv. Elsevier vermeld), fol. 44 vs.. Ook de oorspronkelijke brief van 11 Okt. 1432 is nog in het Leidse Archief aanwezig, maar in te slechte staat om nog opgevouwen of gelezen te worden; in de Inv. Elsevier I 191 is deze brief verkeerd gedateerd, en wordt hij de stichtingsbrief van de kapel genoemd, wat hij stellig niet is. Het is geen wonder, dat we geen berichten over de stichting hebben, daar een plechtige wijding nooit plaats had; vgl. bl. 149.

de regering van Leiden de stichting van „der siecker luyden huys, die belast ende besmit zijn mitter lazariën”, en in deze brief is sprake van de kapel met de huizing van de lazarusen ¹⁾. Ten overvloede blijkt ook uit deze brief, dat men hier niet met een partikuliere instelling te doen heeft. Het is geen vernieuwde stichtingsbrief, zoals van Mieris meent, maar de officiële bevestiging van een bestaande instelling, een hele tijd na de stichting, zoals wij gezien hebben dat ook van het Vrouwengasthuis werd gegeven. Dit maakt de waarde van het stuk voor ons te groter, omdat wij er nu niet alleen uit weten, hoe de regering wilde dat het in het Leprooshuis zou toegaan, maar ook hoe de toestand er inderdaad was. In de eerste plaats hadden de ziekhuismeesters tot taak het huis en de kapel in goede staat te houden en er buiten het dienstponeel geen gezonde mensen te laten wonen, terwijl zowel de zieken als de gezonden hun onderdanigheid en gehoorzaamheid verschuldigd waren. Aan het hoofd van het personeel stonden een portier („sluyter”) en een wasvrouw („laven-gierster”) of moeder, die zelf middellik onder het gerecht en onmiddellik onder de ziekhuismeesters stonden, maar aan de andere kant van de zieken en de dienstdoden gehoorzaamheid mochten eisen: uitdrukkelijk was bepaald, dat elk vergrijp tegenover de „sluyter” door de meesters voorbeeldig zou worden gestraft. Wanneer iemand voor vast in het Leprooshuis kwam wonen, dan vervielen al zijn goederen aan de stichting, en ook op wat hij later kreeg, had hij zelf geen recht meer. Wie eenmaal vrijwillig of gedwongen het huis verlaten had, kon er nooit meer in terugkeren. Maar behalve op vaste bewoners was er toch ook gerekend op gasten: men mocht slechts aan melaatsen een nachtverblijf verschaffen, en dat niet voor langer dan een of twee nachten. — Op deze algemene bepalingen volgen de meer bijzondere. Bij het luiden van de avondklok moesten alle bewoners van het huis neerknielen, drie Ave Maria's lezen, en bidden voor allen die aan het huis hun aalmoezen of gaven geschonken hadden. Als men dan alle deuren voor de nacht gesloten had, werd 's winters een goed vuur aangelegd en een kaars opgestoken, waarbij men het avondeten gebruikte. Vóór de kaars opgebrand was, gingen allen ter ruste, en 's nachts werd alleen vuur of licht onderhouden, als er ernstige zieken waren. Alle bewoners van het huis, voor zover ze niet

1) Zegelbrief van 22 Maart 1441, Inv. Elsevier I 192. Opgenomen in de Registers van het Leprooshuis, en zeer onnauwkeurig afgedrukt bij van Mieris - Leiden I 230. Zie hierachter: Bijlage XVI.

bedlegerig waren, hadden de aan de leprozen geschonken rechten, zoals het gebruik van de singel. De zieken gebruikten hun maaltijden met elkaar, en kregen elk dagelijks 2 pinten bier. Het was hun streng verboden zelf eten of drinken uit de kelders te gaan halen; dit mocht alleen de moeder doen, en wie zich hiertegen vergreep, werd voorbeeldig door de ziekhuismeesters gestraft. Ten opzichte van de kerkdienst was bepaald, dat alle bewoners van het huis 's Zondags en zo vaak er op andere dagen dienst werd gehouden, de missen en preken ten einde toe moesten bijwonen; ook bij verzuim hiervan werden ze door de ziekhuismeesters gestraft. Wie naar het oordeel van de priester sterk genoeg was om te vasten, moest met Pasen, Pinksteren en Kerstmis biechten en het Heilige Sakrament ontvangen. Er werd vooral vroomheid van de zieken geëist; met het avondgebed en het bijwonen van alle missen was men nog niet klaar. Want ook zo vaak men de tafel dekte om te gaan eten, bad ieder een Paternoster en een Ave Maria voor de weldoeners van het huis, wat men nog eens deed, voor men van tafel opstond. Daartussen moest het eten vreedzaam verlopen: op wat de moeder met goedkeuring van de ziekhuismeesters gekookt had, mocht men generlei aanmerking maken. — De zieken werden zoveel mogelijk van de wereld afgezonderd, zij waren „uut den luyden geset” ¹⁾, en daarom mochten ze de stad Leiden slechts binnegaan met verlof van de ziekhuismeesters en dan nog alleen, als ze voorzien waren van hun herkenningsteken, de vliegers, een wijde, in tweeën gedeelde mantel ²⁾. — Wie tegen een van de genoemde bepalingen zondigde, werd voor 6 weken weggestuurd, en schikte hij zich hier niet in, dan werd het verblijf in het huis hem voor eeuwig ontzegd, zonder dat hij zijn ingebrachte goederen terug kreeg. Dit lijkt ons een strenge, haast barbaarse bepaling, maar men bedenke dat zo ergens, zeker hier het spreekwoord van de zachte medicijnmeesters en de stinkende wonden van toepassing is. Wilde men de lepra op afdoende wijze bestrijden, dan was te veel medelijden met de rondbrengers van de besmetting misplaatst.

Het behoeft nauweliks vermelding, dat ook het Leprooshuis langzamerhand door testamenten en schenkingen in het bezit kwam

1) Vgl. het Hgd. woord aussätzig voor melaats; al in de 7e eeuw komt het in het Qhd. als usseaza voor.

2) Waarschijnlijk was het de zwarte mantel met een grote, witte L, die de leprozen dragen op een dorpskermis (1622) van de Antwerpse schilder Sebastiaan Vranckx in de Alte Pinacothek te München. Zie het artikel: Leprozen en Leprozenhuizen van H. D. J. van Schevichaven in Oud-Holland XXV (1907), bl. 106.

van vaste bezittingen en voorrechten, waartegenover soms de verplichting stond om een memoriedienst te houden. Van dit laatste zijn maar heel weinig voorbeelden bekend, en hiervan betreft geen enkel een dienst buiten de St. Anthoniskapel. Wel werden aan de leprozen van tijd tot tijd vaste missen (jaarlijkse, wekelijkse of veertiendaagse) geschonken, waarin bepaalde personen herdacht moesten worden. Dit laatste was niet het geval met een door Alijt, Engel die leydeckers wed., in 1447 geschonken mis, elke Vrijdagmorgen omstreeks 8 uur door de biechtvader van het klooster Rome op het Rapenburg in de St. Anthoniskapel te houden ¹⁾, maar wel met alle andere in de registers vermelde missen, zoals die van Woensdag om de 14 dagen, in 1449 door Joncfrou Oelant, Heinric Muysdochter, ingesteld ²⁾, de Zaterdagse mis van O. L. Vrouwe, in 1449 door Kerstant Nannenzn. beloofd en in 1466 inderdaad gegeven ³⁾, een andere mis van Woensdag om de 14 dagen, in 1463 door Aelbrecht Jansz. en zijn vrouw, Machtelt Jansdochter, ingesteld ⁴⁾, en een mis van requiem in de Kerstweek, in 1487 volgens beschikking van Hüge Claeszn. gegeven ⁵⁾. Aan deze laatste schenking was een Kerstmaaltijd van gebrad met rijnwijn of romenije voor de leprozen verbonden, een van de vele traktaties, die geregeld hetzij door de ziekhuismeesters, hetzij door de gasthuismeesters van het Katrij-nengasthuis, de H. G.-meesters, de huiszittenmeesters of de députaten van de Pieterskerk werden uitgereikt. Er is een klein perkamenten boekje bewaard uit de 16e eeuw „Dit sijn testamenten, ghemaect den siecken ofte lasarus buyten Leyden”, waarin ze alle zijn opgesomd ⁶⁾. De leprozen kregen toen jaarliks 31 maal wijn, meest rijnwijn of romenije, éénmaal bier ⁷⁾, 6 maal wijn met wittebrood, 3 maal een maaltijd van gebrad en wittebrood met wijn, éénmaal linnen lakens en nog 4 maal geld. Verder werd op de Zondag na „der Apostelen scheydinghe” (15 Julie) de kermisdag van de kapel plechtig gevierd.

Men zal dit lezende misschien denken, dat het waarlik geen overdaad was om door dergelijke kleine feestelikheden het leven

1) Register Leprozen No. 1, fol. 38 vs..

2) Ib..

3) Ib., fol. 38 en 37 vs.. No. 2 ook bewaard als zegelbrief van 29 Jan. 1466, Arch. Leiden.

4) Ib., fol. 8.

5) Register Leprozen No. 1, fol. 13 vs.; ook No. 3, fol. 13 vs..

6) Inv. Elsevier I 196, No. 6.

7) Dit was in 1449 geschonken door dezelfde Aernt van Rollant en zijn vrouw Ermgairt, die aan de 3 gasthuizen wijn vermaakten; Reg. Leprozen No. 1, fol. 44 vs..

van de arme uitgestotenen uit de maatschappij wat minder ondraaglijk te maken. Wij stellen ons het verblijf in zo'n middeleeuwse inrichting voor melaatsen onwillekeurig als iets verschrikkeliks voor, en als wij bemerken, dat in het Leidse Leprooshuis onophoudelijk proveniers werden opgenomen, die flinke sommen inbrachten, zijn wij geneigd met een zekere heftigheid te vragen, wat in 's hemelsnaam die mensen bewogen kan hebben vrijwillig zo'n leven te kiezen. Dit brengt ons vanzelf tot de vraag: Wie en wat bepaalde, of iemand in het Leprooshuis zou worden opgenomen? In laatste instantie waren het natuurlijk de ziekhuismeesters, die over iemands opname beslisten, maar dan blijft nog de vraag, of de melaatsen vrijwillig bij hen kwamen, dan wel of zij door de stadsregering naar hen toegezonden werden. Mij dunkt, dat het laatste hoogst zelden zal zijn voorgekomen en wel om de volgende redenen. Een keur dat alle melaatsen zich in het Leprooshuis moesten laten opnemen, heeft te Leiden nooit bestaan, en had m. i. ook niet behoeven of zelfs kunnen bestaan. De leprozen, met wie de Leidse regering zich had te bemoeien, konden zijn: rijke inwoners, arme inwoners of vreemdelingen. Leprozen van de eerste soort waren er stellig heel weinig, maar indien ze er waren, kon men hen onmogelijk *dwingen* in het Leprooshuis te gaan wonen, terwijl hun geldmiddelen hun toelieten zich elders te vestigen en hun leven naar hun eigen zin in te richten; voor hen had men dus een keur van bedoelde strekking niet kunnen maken. Met arme inwoners was het anders: zij konden niet zo maar gaan verhuizen, zij konden niet werken voor hun brood, zij werden door iedereen geschuwd, en zij werden, als de ziekte hen bedlegerig maakte, in geen enkel gasthuis opgenomen; voor hen was het Leprooshuis dus een uitkomst, een plaats van barmhartigheid, waar ze blij waren het hoofd te kunnen neerleggen. En dit-zelfde was het voor de vreemdelingen, die overal, aan partikuliere woningen zowel als aan gasthuizen afgewezen, ten slotte dankbaar een nachtverblijf in het Leprooshuis aanvaardden en vaak niet eens meer hadden willen weggaan, als niet bepaald was geweest, dat hun verblijf niet langer dan twee nachten mocht duren. Voor deze beide soorten van melaatsen hoefde men dus geen keur over hun opname in het Leprooshuis te maken: zij gingen er uit zichzelf wel heen. Wij hebben gezien, dat de leprozen uit het huis in het algemeen niet binnen de stad Leiden mochten komen, en evenmin werden natuurlijk vreemde melaatsen op straat geduld. Het zal wel eens nodig geweest zijn zulke mensen door de schoutendienaars uit de stad te laten zetten, maar van een brengen naar het Leproos-

huis kan moeilijk sprake geweest zijn, daar immers de regering *buiten* de stadspoorten geen politietoezicht te oefenen had. — Er is mij alleen een geval bekend, dat een melaatse vrouw uit Alfen, die ziek in het Katrijngasthuis lag, vandaar naar het Leprooshuis werd gebracht 1). Men hield in de 15e eeuw de leprozen nooit in het Katrijngasthuis maar liet ze wegbrengen, zodra men wist of dacht, dat ze besmet waren 2), of zond ze ter keuring naar de meesters van de St. Jacobskapel bij Haarlem.

Het is bekend dat er in de middeleeuwen bepaalde plaatsen waren, waar jaar in jaar uit de melaatsen volgens een vast en onfeilbaar geacht systeem werden onderzocht. Een door de keurmeesters afgegeven en bezegeld briefje, dat men al of niet met lazarij besmet was, gold als een onomstotelijk bewijs, dat men 't zij hoogst gevaarlijk, 't zij volstrekt ongevaarlijk voor zijn omgeving was. In Noord-Nederland was Haarlem de enige plaats, waar van die gezworen keurmeesters woonden, maar de melaatsen uit het N. en O. van ons land konden zich ook in Keulen laten onderzoeken, die uit het Z. in Brugge. De Leidse leprozen gingen geregeld naar Haarlem, waarvoor hun soms door de meesters van het Katrijngasthuis reisgeld werd gegeven 3), maar het kwam ook wel voor, dat men op kosten van het gasthuis de „besieders” uit Haarlem liet overkomen om verschillende mensen tegelijk te onderzoeken 4). Uit de stukken van het Leprooshuis zelf blijkt eerst iets over die keuring in een nieuw reglement van 1555; ook zijn in het archief van het huis twee briefjes bewaard gebleven, een van 1554 in het Gemeente-Archief 5) en een van 1572 in de Lakenhal 6), waarbij de „gemeen gesworen van Sinte Jacobs capelle buyten Haerlem” iemand voor melaats verklaren, waarom hij in het vervolg lopen moet met vliegers, een klap op de borst en een witte band om het hoofd. Over de vliegers is al gesproken; hoe zo'n band er uitzag, kan men zich gemakkelijk voorstellen, en de klap of klep is te Leiden in de Lakenhal te zien 7); hij bestaat uit drie op elkaar klappende plankjes met het wapen van Haarlem op de ene en de letters L P, waaronder in

1) Rek. Katrijngasthuis 1414, fol. 24 vs..

2) Id. 1422, fol. 32 en 1454, fol. 81 vs..

3) Id. 1448, fol. 46; 1449, fol. 46 vs.; 1452, fol. 61 vs..

4) Id. 1448, fol. 46, 47 en 48.

5) Inv. Elsevier I 193.

6) Catalogus Lakenhal No. 1208.

7) Ib. No. 1207.

een cirkel 1188, op de andere zijde. Zo toegerust werden de leprozen overal herkend en — geweerd. Zo trokken ze vaak van de ene plaats naar de andere, tot ze eindelijk in een leprooshuis werden opgenomen.

Er waren vrij veel van die huizen in ons land, maar het spreekt vanzelf, dat kleine plaatsen en dorpen zich de weelde van zo'n inrichting niet konden veroorloven. Het Leidse Leprooshuis was het enige in heel Rijnland, en daarom werden melaatsen uit alle dorpen in de buurt naar de St. Anthoniskapel gebracht, wat oorspronkelijk niet in de bedoeling van de Leidse regering had gelegen en wat de uitgaven van het huis natuurlijk zeer deed toenemen. In 1457, toen de toevloed al te groot werd, sloten het gerecht en de raad van Leiden een overeenkomst met de provisor en de baljuw van Rijnland om de zaak voorgoed te regelen, en hiervan werd aan alle kureiten, vice-kureiten, kapellanen, vice-kapellanen, klerken, baljuws, schouten, boden en goede luiden binnen de landen van Rijnland mededeling gedaan, met verzoek het stuk in elke kerk te doen voorlezen 1). Men ging uit van de overweging, dat het van de stad Leiden niet te vergen was ook de arme leprozen van Rijnland, en nog minder die uit allerlei plaatsen van Holland, Zeeland en West-Friesland te onderhouden. Nu gebeurde het dagelijks, dat „alrehande zieken ende melaetsche menschen, die comen uten lande ende dorpen, gelegen in Rijnlant, die soe arm zijn, dat sy niet en hebben of te leven, noch op te leggen” in de St. Anthoniskapel werden gebracht. Ook kwam het dikwels voor, dat melaatsen uit alle delen van Holland, Zeeland en West-Friesland in de dorpen van Rijnland kwamen bedelen, voorgevend aalmoezen voor de St. Anthoniskapel te verzamelen, waardoor ze zich onttrokken aan het toezicht van de ziekhuismeesters van hun geboorteplaats. Dit leverde „alsoe alst een loopende ende voirtspringende ziechte is, dair veel menschen misquaem of crigen”, gevaar op voor heel Rijnland, en daarbij kon de St. Anthoniskapel deze aalmoezen heel goed gebruiken. De provisor en de baljuw van Rijnland en de regering van Leiden vroegen nu vriendelijk (bevelen ging natuurlijk niet), dat men in alle parochiekerken van Rijnland enige personen zou aanwijzen om te kollekeren voor het Leprooshuis; zo vaak er gaven werden verzameld voor de kerk, en dat men voortaan niet meer aan vreenide melaatsen zou toestaan in of voor de kerken en bij de huizen te bedelen. Beweerde iemand

1) Zegelbrief van 9 April 1457, Inv. Elsevier I 192.

dit vanwege de St. Anthoniskapel te doen, dan behoefde men daaraan geen geloof te slaan, aangezien de ziekhuismeesters nooit mensen hiertoe uitzonden of zouden uitzenden. Met vriendelijke aandrang werd erop gewezen, dat zodoende de leprozen uit Rijnland te beter verzorgd zouden worden, maar ten slotte werd toch ook gedreigd, dat melaatse bewoners van parochieën, waar men het verzoek weigerde, voortaan niet meer in de St. Anthoniskapel opgenomen zouden worden.

Het is niet na te gaan in hoeverre de verschillende parochieën voldeden aan wat hier gevraagd werd, maar uit het feit dat de dorpen Zwammerdam, Noordwijk en Leiderdorp later nog afzonderlijke overeenkomsten over het onderhoud van hun leprozen met de meesters van de St. Anthoniskapel sloten, blijkt wel, dat het verzoek niet dadelijk algemeen opgevolgd werd. De overeenkomst, met de pastoor en de kerkmeesters van Zwammerdam in 1515 gesloten ¹⁾, hield alleen in, dat men daar in de kerk op de gewone tijden met borden aalmoezen zou verzamelen voor de lazarusen buiten Leiden, en dat de kerkmeesters die aan de ziekhuismeesters zouden overleveren. Uitvoeriger was de overeenkomst van 1552 met de ambachtsheer, de Heilige Geestmeesters en de pastoor van Noordwijk ²⁾. Hierin waren de wederzijdse verplichtingen nauwkeurig omschreven: 1°. zou in de kerk te Noordwijk voor de leprozen van Leiden geregeld een bord rondgaan, en als opbrengst hiervan moesten de H. G.-meesters elk jaar op 9 Junie 10 Karolusgulden aan de ziekhuismeesters uitreiken; 2°. moest elke stuurman ter haringvaart na iedere reis aan de leprozen een vaatje haring geven of 20 stuivers hiervoor; 3°. zouden jaarliks twee „goede mannen” rondgaan bij de vissers in Noordwijk aan Zee om gedroogde vis en bij de boeren in Noordwijk-Binnen om kaas en boter voor de leprozen op te halen; 4°. moesten de H. G.-meesters 10 jaren lang 10 Karolusgulden per jaar aan de ziekhuismeesters betalen, en 5°. in 1553 ééns 50 Karolusgulden. Hiertegenover stond, dat de ziekhuismeesters verplicht waren tot het opnemen van alle leprozen uit het ambacht van Noordwijk, die daar minstens drie jaar gewoond hadden en nog niet melaats waren, toen zij er zich vestigden. Deze mensen zouden recht hebben op volledig onderhoud maar daarvoor al hun bezittingen in het Leprooshuis brengen; als iemand

1) Zegelbrief van 27 Des. 1515, Inv. Elsevier I 193.

2) Zegelbrief van 1 Sept. 1552; in de Inv. Elsevier I 193 verkeerdt gedateerd.

hersteld ontslagen werd, kreeg hij het zijne terug „mits gevende den leprosen een gratuyteyt ende properheyt tot goede mannen seggen”. Al dadelik moest men zekere Willem Woutersz. opnemen, maar diens goederen kwamen bij uitzondering aan de Heilige Geest van Noordwijk. De slotbepaling was, dat zodra een van beide partijen zich niet aan de overeenkomst hield, ook de andere vrij zou wezen, waarna men als goede vrienden zou scheiden. — De overeenkomst van 1562 met de schout, de kerkmeesters en de gemene bureu van Leiderdorp betrof een bepaald geval ¹⁾: het dochttertje van een inwoner van Leiderdorp was in het Leprooshuis opgenomen en hierom zou in het vervolg ook daar in de kerk jaarliks een bord voor de leprozen rondgaan. Bracht de kollekte minder dan 12 Karolusgulden op, dan werd het ontbrekende aangevuld; was er meer, dan kregen de leprozen toch de hele som.

Door al het voorgaande is al voldoende bewezen, dat men het als een voorrecht beschouwde in het Leprooshuis te worden opgenomen, maar dit blijkt toch wel het allermeest uit de kontrakten met proveniers, waarvan we een groter aantal bewaard hebben dan van enig ander Leids gasthuis ²⁾. Ze zijn er van tweeërlei soort: òf de proveniers werden opgenomen als kostgangers zonder meer, òf ze verbonden zich om in of voor het huis bepaalde werkzaamheden te verrichten, tot ze er te oud voor werden. Wat ons wel het meest verbaast is, dat niet al die proveniers werkelijk leprozen waren. Weliswaar was in 1441 door de regering verboden gezonde mensen in het huis te laten wonen buiten het dienstpersoneel, maar aan zulke bepalingen placht men zich niet altijd te houden: we hebben bij het Elisabethsgasthuis b.v. ook gezien, dat men daar ondanks het uitdrukkelijk verbod van de stichters al vrij gauw proveniers opnam. Zo handelde men ook in het Leprooshuis in tijden van geldgebrek, wanneer het feit dat proveniers meestal een som geld ineens meebrachten, het dubbel verleidelijk maakte dan ook maar iedereen op te nemen, die men krijgen kon. Een raadsel blijft het dan nog, hoe ooit iemand begeren kon temidden van melaatsen te leven, met het gezicht op de soms afzichtelijke ellende en op gevaar af van zelf door de ziekte besmet te worden. Het feit dat er zulke mensen gevonden werden, staat intussen onomstotelijk vast, zoals bij de bespreking van de verschillende provenierskontrakten blijken zal.

1) Origineel op papier van 29 Des. 1562, Archief Leiden.

2) Ook in Zuid-Nederland moeten de prebenden van de lazarijen zeer gezocht zijn geweest; zie Alb. Thijm, t. a. p. bl. 139

Het oudste daarvan is van 1470, maar al vóór dat jaar moeten proveniers opgenomen zijn, want er is in dit stuk sprake van een priester, die toen al in het Leprooshuis woonde. Het bedoelde kontrakt ¹⁾ werd tussen de ziekhuismeesters en Aelbrecht Jacobzn. gesloten ten overstaan van gerecht en raad van Leiden, zoals bij belangrijke overeenkomsten gewoonte was; bij minder belangrijke traden alleen twee schepenen op. Aelbrecht bedong voor zijn leven volledige kost, dus eten en drinken, en daarbij huisvesting met vuur, licht en een bed met toebehoren („beddinge onder ende over”); in tijd van gezondheid zowel als van ziekte kreeg hij recht op behoorlijke verzorging en zo nodig verpleging. Alleen voor zijn kleren en schoenen moest hij geheel zelf zorgen. Zolang de priester Aernt van Psiresteyn als provenier in het Leprooshuis woonde, zou Aelbrecht met hem samen eten in zijn kamer, waar 's winters tijdens de maaltijden een goed vuur onder de schoorsteen moest branden; zij hadden dan ieder recht op een warm plaatsje, Aelbrecht aan de ene, heer Aernt aan de andere kant van de schoorsteen. Maar dit gold ook alleen onder het eten, want op andere tijden moesten ze zich maar warmen bij het grote vuur in de keuken, waar alle andere bewoners van het huis, zieken zowel als bedienden, bijeen zaten. Als heer Aernt uit het Leprooshuis ging, zou het gerecht van Leiden bepalen, waar en met wie Aelbrecht eten zou tot op het tijdstip, dat er weer een nieuwe provenier werd opgenomen, met wie hij afgezonderd van de anderen zijn maaltijden gebruiken kon. Aelbrecht beloofde zijn leven lang de ziekhuismeesters te zullen gehoorzamen, maar als hem in enig opzicht te kort werd gedaan, kon hij zich altijd beroepen op het gerecht. Hij bracht verschillende landerijen in, hem uit de erfenis van zijn vader door zijn broers en zuster in deze zelfde oorkonde afgestaan. Het lijkt mij wel waarschijnlijk, dat deze man een leproos is geweest van niet onbemiddelde familie, die met vreugde een plaats in het Leprooshuis aannam, toen men hem in staat stelde die onder gunstige voorwaarden te kopen. Was hij géén leproos geweest, dan zou hij wel bedongen hebben geheel op zichzelf te blijven, zoals anderen later deden.

In een volgend kontrakt ²⁾ van het jaar 1479 hebben we zeker ook wel met leprozen te doen. Een hele familie, man, vrouw en dochter, werd toen in het Leprooshuis opgenomen met het recht

1) Register Leprozen No. 1, fol. 10 vs. en id. No. 3, fol. 29 vs..

2) Register Leprozen No. 1, fol. 12 en id. No. 3, fol. 13.

op eten, drinken, huisvesting, vuur, licht en verzorging in tijd van ziekte en van gezondheid, en zij gaven hiervoor aan de ziekhuismeesters een boerderij met 11 morgen weiland en bos en al hun verdere roerende goederen. Zij bedongen niets bijzonders, wat ze met het oog op de grootte van hun inbreng toch zeker hadden kunnen doen, als ze bang waren geweest voor besmetting. Verdere kontrakten uit de 15e eeuw zijn niet bewaard; alleen is in de Vroedschapsresoluties een paar maal sprake van personen, die men in het Leprooshuis moest opnemen. In 1497 was het een melaatse molenaar, over wiens opname blijkbaar zoveel moeilijkheden waren ontstaan, dat men de zaak aan het oordeel van de vroedschap onderwierp ¹⁾; in 1499 waren het een man en vrouw aan wie „van der stede wegen ene proven gegunt” was in het Leprooshuis en die zich bij de vroedschap beklaagden, dat de ziekhuismeesters hun verplichtingen jegens hen niet nakwamen ²⁾.

In 1503 krijgen we voor het eerst een kontrakt met een dienstbode ³⁾. Engel Gijsbrechtsdochter woonde al als zodanig in het huis; en had de zorg voor het vee en ook voor het melken, het karnen en de verdere zuivelbereiding; gelijk andere dienstboden in de middeleeuwen kreeg zij kost, inwoning, kleren en schoenen van het huis, en daarenboven nog 40 comans groten per jaar om naar willekeur te besteden. Dit alles zou zo blijven, maar er werd nu bepaald, dat Engel haar hele leven als een getrouwe dienstbode in het Leprooshuis zou wonen, terwijl zij haar werk niet langer hoefde te doen dan het haar redelijkerwijze mogelijk was. Zodra zij er te oud voor werd, zou ze worden behandeld als andere proveniers, waarvoor zij 101 pond, 13 schell., 4 penn. en wat huisraad ter waarde van 16 pond inbracht. Het was een bijzonderheid, dat Engel ook haar kleren van het huis kreeg, wat bij andere proveniers nooit het geval was; dit was natuurlijk een uitvloeisel van haar dienstbetrekking. Deze dienstbode, die de hele zorg voor de stal en de melkerij op zich kon nemen, was stellig géén melaatse.

Over het algemeen komen de provenierskontrakten vrijwel op hetzelfde neer, daar iedereen kost, huisvesting en verzorging bedong, maar toch zijn er telkens kleine afwijkingen, die een bespreking verdienen. Zo werden in 1505 Jacob Barentz. en zijn vrouw

1) Vroedschapsresolutie van 28 April 1497.

2) Id. van 23 Febr. 1499.

3) Register Leprozen No. 1, fol. 55 vs.

Marrigen Bouwensdr. opgenomen ¹⁾ onder voorwaarde, dat Marrigen hoegenaamd geen huiswerk of iets anders zou behoeven te doen, tenzij ze er lust in had; maar Jacob zou zoveel mogelijk moeten werken ten bate van het Leprooshuis en alles doen, wat de ziekhuismeesters redelijkerwijs van hem eisten. Daar hij zich hiertoe uit vrije beweging („guedwillicken”) verbond, moest men oppassen hem geen werk op te dragen boven zijn krachten. Het blijkt niet, of deze mensen leprozen waren, misschien was alleen de vrouw ziek; maar stellig waren ze vrij vermogend, want ze brachten behalve 250 Rijns gulden nog heel wat huisraad in: voor de slaapkamer een bed, een peluw, 4 dekens, 2 paar lakens, 4 hoofdkussens met slopen en blauwe bedgordijnen; voor de zitkamer 7 kussens voor stoelen of banken („siccussenen”), een dientafel („trisoer”), een schrijftafel en een grote stoel („seedsee”); als tafelgerei 5 pintsbierkannen, 3 sleepjes ²⁾, 3 platelen, 2 schotels, 2 sauskommen, een zoutvat, een tinnen kop, 4 metalen kandelaars en een bekken om de handen te wassen; eindelijk nog een garderobe bestaande uit 3 vrouwehuiken, 3 vrouwetabberds, 3 keurslijven en al hun linnen en wollen kleren. Schoon het er niet uitdrukkelijk bij staat, mag men wel aannemen, dat ze dit alles bij hun leven zelf gebruikten in de hun toegewezen „camer”, een klein huisje op de plaats van het Leprooshuis, maar al het opgesomde werd bezit van het huis, wat niet het geval was met wat ze later nog zouden kopen of krijgen. In hetzelfde jaar werd ook als provenier aangenomen zekere Cornelis Wittenzn. ³⁾, die behalve geld nog veel meer huisraad inbracht en wel: 2 bedden, 2 peluwen, 6 lakens, 4 dekens en 5 hoofdkussens met toebehoren, 2 tafellakens, 4 handdoeken en nog een andere doek, tot een tafellaken gemaakt ⁴⁾, 6 kussens voor stoelen en banken, een dientafel, een kannebord, 3 grote wijnkannen van een mengelen inhoud en 4 kleinere, waarvan 2 van een pint, een van een $\frac{1}{2}$ pint en een van $\frac{1}{4}$ pint, 4 pintsbierkannen, 4 sleepjes, 4 platelen, 4 schotels, 2 sauskommen, 2 tinnen koppen, een tinnen pispot, een kleerkast, een kleptafel, een ronde tafel met opslaande bladen ⁵⁾, een vierkante tafel, een haardscherm, een leunstoel en andere stoelen, wat rommel, een waterpot, een stenen wasbekken („lavoer”), 6 kandelaars, 3 bekkens

1) Register Leprozen No. 1, fol. 55.

2) Een soort bekers. Kiliaan: „minoris poculi aut mensurae genus, cyathus”.

3) Register Leprozen No. 1, fol. 54 vs..

4) Dit zal wel de betekenis zijn van „een hangeren dwale, gewrocht als tafellaken”.

5) Er staat: „een voutafel en een ront upslichtafel”.

en een bekkenijzer ¹⁾, 2 ijeren braadspeten, 2 roosters, 2 ketelhaaken, n.l. een „hogel” en een „hangyser” ²⁾, en een treeft; behalve de meubels voor een slaap- en eetkamer bracht Cornelis dus ook een volledige keukeninrichting mee. Hij kan wel melaats geweest zijn, want hij behoefde geen werk te doen, als hij er geen lust in had. Blijkbaar stond hij als een lastig heer bekend: hij is n.l. de enige voor wie bepaald was, dat men hem, zodra hij in het Leprooshuis ongenoegen kreeg of ruzie maakte, waarover hij het gerecht geklaagd werd, uit het huis zou mogen zetten na hem voor de tijd van zijn verblijf een behoorlijke geldsom te hebben laten betalen.

In 1506 werd Jan Willemzn. als provenier opgenomen ³⁾, die behalve het derde deel van een huis en een lijfrente van 3 pond ook nog een bed met toebehoren inbracht en wat niet nader omschreven huisraad, tin, koperwerk en timmergereedschap („timmer-tou”). Het kontrakt is niet uitvoerig, en hierbij is dan ook volstrekt niet uit te maken, of de man een leproos was of niet. Dit was stellig wel het geval met Jan Dirckzn., in 1510 als provenier opgenomen ⁴⁾, want hij nam op zich 's middags met de klep in de hand in Leiden langs de huizen te gaan om aalmoezen voor de leprozen te verzamelen, en hiervoor zal men stellig een zieke genomen hebben om het medelijden van de burgers op te wekken. Om hem tot ijver aan te sporen werd hem $\frac{1}{5}$ van de opbrengst van zijn kollekte beloofd. Hij zou ook, zolang hij ertoe in staat was, het ambt van koster in de St. Anthoniskapel waarnemen, en verder zijn hele leven in het Leprooshuis blijven wonen. Hij bracht 100 pond Holl. in en een bed met 2 dekens en 2 paar lakens, 2 hoofdkussens met slopen, een kleerkast met een ijeren roede, waaraan een blauw gordijn hing, 2 tinnen platelen, een tinnen schotel en een pintsbierkan. Voor zijn kleren zou hij zelf zorgen, maar ze kwamen na zijn dood aan de leprozen. Men zou denken, dat deze koster en vergaarder van aalmoezen de plaats innam van degeen, die in de oorkonde van 1441 de „sluyter” werd genoemd. Dat dit niet zo was, blijkt uit een kontrakt van

1) Waarschijnlijk zijn de bekkens hier potten of pannen en het bekkenijzer een soort drievoet of treeft, waar de pannen in pasten; voor zo'n treeft komt tenminste ook de naam „potyzer” voor. Vgl. Baudet - De Maaltijd en de Keuken, bl. 135.

2) Volgens het Mnl. Wdb. betekenen deze beide woorden een ketelhaak, maar blijkbaar was er toch verschil tussen. Misschien was de hogel de gewone haak en het hangyser een dwarslat met kleinere haken. Vgl. Baudet - De Maaltijd en de Keuken, bl. 132.

3) Register Leprozen No. 1, fol. 54.

4) Ib..

het volgende jaar, waarbij Jasper Coennairtszn. en Ewout Airntrdr. als „provenmeesters” van het Leprooshuis werden aangenomen ¹⁾; zij namen de plaats in van de „sluyter” en de „lavengierster”, welke namen na 1441 niet meer voorkomen. Provenmeesters werden zij genoemd, omdat ze aan het hoofd van de huishouding stonden, en dus in de eerste plaats voor de voeding van alle inwoners hadden te zorgen; die inwoners waren, zoals uitdrukkelijk vermeld staat: zieken, dienstboden en „andere in den zieckhuysse wesende”. Deze laatste soort mensen moeten gezonde proveniers geweest zijn, en deze plaats levert dan ook het meest stellige bewijs voor hun aanwezigheid in het Leprooshuis. Ook deze provenmeesters waren bepaald geen zieken, want de zieckhuismeesters zouden Jasper alles mogen laten doen, wat redelijkerwijs van hem geeist kon worden, en ook Ewout verbond zich tot allerlei werkzaamheden. Zij zou in de eerste plaats keukenmoeder en markt-gangster wezen; zij moest dus zelf voor de zieken naar de wekelijkse en de dagelijkse markt gaan, toezicht houden op het bereiden van de spijzen, en zorgen dat alles behoorlijk en op tijd werd opgediend. Ook rustte op haar de verantwoordelijkheid voor het onderhoud van alle inboedel en huisraad, van het linnengoed en de wollen kleren zowel als van het tin- en koperwerk, opdat niets zou vergaan en bederven, of weggenomen, verloren, gestolen en vernield zou worden. Als ouderdom hun het werken belette, zou het echtpaar een eigen kamer gelijkvloers („by der airden”) krijgen met volledige verzorging evenals andere proveniers. Zij brachten hiervoor heel wat mee n.l. 3 huizen met erven en een bed, een peluw, 2 dekens, 2 paar lakens, 2 hoofdkussens met slopen, 2 gordijnen, 2 tinnen pintsbierkannen, 2 schotels, 2 sauskommen en 2 platelen, samen 25 pond tin wegende; op hun verdere bezittingen had het Leprooshuis echter geen recht.

Uit het jaar 1511 zijn nog twee andere kontrakten overgeleverd, die weinig opmerkenswaardigs bieden; in het ene ²⁾ bedong Dirck Willemzn., dat hij zou wonen in de z.g.n. St. Anthoniskamer bij de put, maar de zieckhuismeesters behielden zich het recht voor hem die kamer af te nemen, als ze een voor het huis voordeliger provenier, b.v. een priester konden krijgen, en aan Dirck dan een andere kamer gelijkvloers te geven; in het andere ³⁾ besprak

1) Zegelbrief van 20 Febr. 1511, Inv. Elsevier I 192; ook Register Leprozen No. 1, fol. 52 vs..

2) Register Leprozen No. 1, fol. 23.

3) Ib., fol. 23 vs..

Volckert Jacobszn. voor zich de zgn. Jan Willemsz. kamer op de plaats. Mogelijk waren deze twee mannen gezonde proveniers, die geheel afgezonderd van de melaatsen wilden leven. Net zo'n kontrakt werd in 1512 met Dirck Ghijsbrechtzn. en zijn vrouw Alijt Jansdr. gesloten ¹⁾, en een dergelijk in 1517 met Joost Claiszn. en Gheertruut Andriesdochter ²⁾. De laatste bedongen uitdrukkelijk, dat ze zoveel zoete en zure melk zouden krijgen als ze nodig vonden en wensten. Het eerste echtpaar gaf 424 pond, het tweede 300 Rijngulden en twee bedden met toebehoren en ander huisraad; ook hier is niet uit te maken, of men met leprozen te doen heeft of niet.

In 1528 kreeg het Leprooshuis een nieuwe koster Willem Janszn. Feeck ³⁾, die dus Jan Dirckzn. opvolgde en dan ook op dezelfde voorwaarden als deze opgenomen werd; alleen bracht hij meer geld in maar overigens slechts een bed met toebehoren. Daar hij ook moest kollekteren in de stad, zal hij wel een leproos geweest zijn.

In een kontrakt van 1535 met Adriaen Gerytszn. ⁴⁾ vinden we als een eigenaardigheid, dat de zieckhuismeesters hem een bed met een peluw, een hoofdkussen, 2 gevoerde dekens en 3 lakens moesten leveren; dit was dus net het omgekeerde van wat de meeste proveniers overeenkwamen en Adriaen kreeg het ook alleen gedaan door het Leprooshuis tot enig erfgenaam te benoemen. Ook in een „Memorybouck van alrehande zaecken”, begonnen in 1550 ⁵⁾, zijn nog enige overeenkomsten met proveniers aangetekend, waarvan de eerste van Sept. 1550 de opname van twee vrouwen betreft, en niets biezonders biedt ⁶⁾. Van 1551 zijn er twee, beide op 15 Sept. gesloten, die bijna volkomen overeenstemmen ⁷⁾; het ene betreft een weduwe, Alijdt Jansdochter, het andere een echtpaar. Ze bedongen hetzelfde als andere proveniers, maar daarbij nog uitdrukkelijk, dat hun bedden dagelijks moesten worden opgemaakt en dat er voor hen gewassen zou worden; verder dat ze in de keuken bij de moeder mochten gaan eten, als ze er lust in hadden, en dat men hun; zo vaak ze het vroegen, een potje zoete melk moest geven. Als ze ziek werden, zou hun een verpleger of verpleegster worden toegevoegd; ze mochten altijd zonder verlof van

1) Ib., fol. 53.

2) Ib..

3) Ib., fol. 51 vs..

4) Ib., fol. 52.

5) Hs. Archief Leiden.

6) Memorybouck, fol. 1 vs..

7) Ib., fol. 4 en 5.

de ziekhuismeesters op reis gaan en ook bezoek ontvangen. Voor Alijdt werd bepaald, dat ze zelf de lekkernijen voor haar gasten, zoals konijnen, moest betalen, maar dat men ze in de keuken zou toebereiden „zonder eenige murmeratie ofte scrominge”; voor Huych Dirckszn. en zijn vrouw, dat hun kinderen hen niet te vaak mochten komen opzoeken maar dan ook wat mochten eten en een kan bier drinken op kosten van het huis. In 1552 werd een vroegere moeder van het Leprooshuis als provenierster aangenomen, weer op dezelfde voorwaarden ¹⁾. Zij vermaakte haar huisraad en kleren aan de leprozen, behalve haar beste rok, haar beste keurslijf en een van haar beste dekens, die voor haar dochter bestemd waren.

Een kontrakt van 1553 met Maerten Janszn. en zijn vrouw Lijsbeth Claesdr. ²⁾ stemt bijna geheel overeen met dat van de „provenmeesters” van 1511, schoon ze niet bij die naam genoemd worden. Maerten moest al wat hem mogelijk was doen „in den boemgaert ende warmoeslant ende opt erf, ende daerenboven te gaen in die cappel mit dat bort”, en Lijsbeth werd keukenmoeder en marktgangster, net als Ewout Airtsdr.; ook zij zouden in hun ouderdom een kamer krijgen als proveniers. Ten slotte kunnen nog genoemd worden een kontrakt van 1578 met Arien Willemsen van Oegstgeest en Urmgaert Jansdr., die in ziekte en gezondheid huisvesting met vuur en licht bespraken en „zulc eeten ende drincken als de binnenmueder van tvoirsz. huys darmen gewoonl. es te reycken ende uyt te dienen sonder vorder” ³⁾, en een van 1586 met Lenaert Huygenszn. van Noordwijk en Dirckgen Floorisdr., die voor een inbreng van 325 gulden een „eerlicke camer ofte andere bewooning” bespraken met de gewone kost ⁴⁾. In geen van deze laatste kontrakten is iets, dat ons aan leprozen doet denken. Maar van andere aard is een overeenkomst, in 1522 gesloten met de zuster en de zwager van een in het huis vertoevende leproos, die voor 25 pond zijn plaats mocht houden maar verlof kreeg om te vertrekken, zodra hij beter was, en later weer terug te komen, als het nodig mocht wezen ⁵⁾; en een van 1577, waarbij twee broers de opname van een 3e melaatse broer verkregen tegen

1) Ib., fol. 3 vs..

2) Zegelbrief van 28 Nov. 1553, Archief Leiden.

3) Zegelbrief van 20 Julie 1578 in het Archief van de Oud-Bisschoppelijke Klerezij te Utrecht.

4) Zegelbrief van 13 Aug. 1586, Archief Leiden.

5) Register Leprozen No. 1, fol. 53 vs..

10 gulden per kwartaal ¹⁾. Ook hebben wij uit het jaar 1551 nog een gewoon kontrakt met een moeder van het Leprooshuis, die 10 Karolusgulden en 2 hemden per jaar zou verdienen, maar niet als provenierster werd opgenomen ²⁾.

Ik heb gemeend al deze overeenkomsten enigszins uitvoerig te moeten bespreken, omdat ze ons meer dan iets anders inlichten over de inrichting van het Leprooshuis. We kunnen het ons nu voorstellen: een gebouw met als middelpunt de grote keuken, waar de vader en moeder huisden met de dienstboden, en waar ook de zieken aten en zich kwamen warmen bij het vuur; op het erf een stal en een melkerij, daarnaast de boomgaard en verderop wat warmoesland; rondom het erf de kleine huisjes van de proveniers, min of meer weelderig ingericht met het door de bewoners meegebrachte huisraad; en dan nog de kapel van St. Anthonis, middelpunt van het geestelijk leven in het huis. Zo moet het geweest zijn omstreeks het midden van de 16e eeuw, eer het van de Haagweg naar Marendorp werd verplaatst, gevolg van armoede in de eerste plaats. Want ondanks, misschien zelfs door het opnemen van veel proveniers bleef het inkomen van het Leprooshuis „sober”. Daarom bepaalde het gerecht op 13 Sept. 1553, dat de meesters in het vervolg maar ééns per jaar, n.l. op de kermisdag, zelf een maaltijd zouden mogen houden met hun gewone gasten ³⁾; ze mochten daarvan aan niemand anders iets geven of zenden, om het zo goedkoop mogelijk te maken ⁴⁾. Weer een bewijs, dat lang vóór de in dit opzicht beruchte 18e eeuw de regenten van een instelling van armezorg wel eens meer voor hun eigen plezier uitgaven, dan de geldmiddelen van de stichting wenselijk maakten.

Blijkt reeds uit deze bepaling, dat het gerecht niet alleen het oppertoezicht over het Leprooshuis had, maar ook doorging voorschriften te geven voor het inwendig bestuur, men ziet dit nog meer uit een nieuw reglement voor de leprozen, in 1555 door het gerecht op verzoek van de meesters gemaakt ⁵⁾. Het was in enige artikelen verdeeld:

1°. Zouden de leprozen voortaan in het geheel niet meer binnen

1) Origineel op papier van 21 Julie 1577, Archief Leiden.

2) Memorybouck, fol. 3. Ik vermeld hier nog, dat het dienstjaar liep van Allerheiligen tot Allerheiligen, dat de termijn van opzegging voor beide partijen 3 maanden was, maar dat de leproosmeesters de dienstbode ten allen tijde mochten wegsturen, mits ze haar 1/2 jaar huur (5 gulden) gaven.

3) Wie dit waren, blijkt niet; waarschijnlijk geesteliken.

4) Vóór in het Register Leprozen No. 2.

5) Ib..

de stad mogen komen behalve op Vastenavond, als zij volgens het oude gebruik in bonte optocht met allerlei voorstellingen („met thoen”) door de stad trokken ¹⁾, en op de beide dagen van de grote processies: „ommegancxdach” en de Heilige Sakramentsdag. Er was dan natuurlijk veel volk op straat, en daarom stond het de leprozen niet vrij overal rond te lopen, maar ze mochten op een hun door de ziekhuismeesters aangewezen plek de processie zien voorbijgaan, en moesten daarna dadelik naar het Leprooshuis terugkeren.

2°. Werd aan alle leprozen verboden binnen of buiten het huis met elkaar of met iemand anders enig spel te spelen, van welke aard dan ook.

3°. Zou geen leproos in het vervolg zijn kleren en lijfgoed of enig deel daarvan mogen verkopen, verruilen en in de lombard of elders verpanden.

4°. Mocht geen leproos gaan reizen of trekken, 't zij te water of te land, behalve als hij door de ziekhuismeesters naar Haarlem werd gestuurd om gekeurd te worden. Overigens moest iedereen binnen het huis blijven en wel altijd op de plaats, waar hij hoorde, maar men mocht gaan wandelen „upten dijck ofte wech up het sieckenpat binnen de paelen, ende an de andere zyde tot tbruggetgen, leggende neffens de laen van thuys van Busschuysen”. Ik lees hieruit, dat er naar de kant van de stad toe een afzonderlijk pad voor de leprozen was gemaakt, door palen afgezet, waarlangs ze b.v. naar de Witte singel konden gaan, die hun in 1428 toegewezen was, terwijl ze naar de kant van Voorschoten de Rijndijk mochten opwandelen tot de laan van Boschhuijzen, dus tot het bruggetje, waar nu nog de Boschhuijzer wetering in de Rijn komt. Het was de leprozen evenwel streng verboden de dijk te verlaten om b.v. een huis binnen te gaan.

5°. Was het de leprozen verboden in enig water met netten, zegens of andere voorwerpen te gaan vissen.

6°. Mocht men zonder verlof van de ziekhuismeesters geen wijn of bier in het huis halen, laten halen of drinken.

Wie tegen een van deze 6 voorschriften zondigde, kon door de meesters voor de tijd van 6 weken of langer in de kerker van het Leprooshuis opgesloten worden op water en brood, of op een andere manier gestraft.

¹⁾ Dit was in meer steden, b.v. ook in Amsterdam en Den Haag, een voorrecht van de Leprozen; de oorsprong ervan is mij onbekend.

7°. Mocht geen leproos ooit komen in een bordeel of andere „oneerlycke plaetse”, binnen of buiten de stad, ook niet als hij verlof had om uit te gaan. Wie hierop betrappt werd, zou tot straf door de meesters een jaar lang op water en brood gezet worden in de kerker van het Leprooshuis.

Het springt dadelik in het oog, dat de bedoeling van al deze bepalingen was gezonde mensen voor besmetting te vrijwaren, en de leprozen rustig te houden. Alle aanraking met andere mensen moest belet, alle opwekking van hartstochten door spel of drank vermeden worden. Terecht zag men in, dat niet alleen de mensen zelf maar ook hun kleren overbrengers van besmetting zouden kunnen zijn, en het verbod van te vissen wijst er m. i. op, dat men ook toen al het gevaar inzag van het brengen van ziektekiemen in het zich steeds verplaatsende en door ieder gebruikte water. Wat de 7e bepaling betreft, verschillende schrijvers vertellen van de ontoombare geslachtsdrift van de leprozen in bepaalde perioden van hun ziekte ¹⁾, en zo verwondert het ons niet, dat het gerecht meende op dit laatste misdrijf een buitengewoon strenge straf te moeten stellen.

Het schijnt, dat deze bepalingen niet dadelik goed werden nageleefd, want op 15 April 1556 werd van de pui van het stadhuis afgelezen ²⁾, dat aangezien er nog altijd met lazarij besmette mensen in Leiden kwamen en bleven, en er ook burgers dom genoeg waren hun huisvesting te verlenen, alle leprozen en gewezen leprozen binnen 3 dagen de stad moesten verlaten, tenzij ze aan de burgemeesters een briefje konden tonen, dat ze door de keurmeesters schoon geschouwd waren. Wie het waagde terug te komen, zou volgens uitspraak van het gerecht op water en brood gezet worden, en wie zulke verbannen herbergde, zou met 3 pond beboet, of als hij dit niet kon betalen, een maand op Eversteyn opgesloten worden op water en brood. Op 3 Julie 1571 werd nog eens afgelezen, dat voortaan geen leproos binnen Leiden zou mogen wonen of verblijven, op straffe van voor eeuwig uit de stad en de vrijheid van Leiden verbannen te worden, en dat men in het Leprooshuis voor een of twee nachten alleen nog maar leprozen zou mogen herbergen, die op de heen- of terugreis waren om gekeurd te worden ³⁾.

Toen het reglement van 1555 gemaakt werd, stond het Leprooshuis nog op zijn oude plaats aan de Haagweg buiten de Witte-

¹⁾ Zie hierover het aangehaalde artikel van Dr. Israëls.

²⁾ Afezingsboek B, fol. 213 vs..

³⁾ Afezingsboek C, fol. 21 vs..

poort, maar er waren al maatregelen genomen om het mettertijd te verplaatsen. In 1553 hadden n.l. de leproosmeesters, zoals zij in later tijd heetten, met toestemming van het gerecht een overeenkomst getroffen met de mater en de 13 overgebleven zusters van het St. Aechtenklooster buiten de Rijnsburgerpoort, dat bij gebrek aan voldoende middelen niet langer in stand gehouden kon worden ¹⁾. Dit klooster was in 1432 door zekere Aechte Aelbarensdr., wed. Rondeel, gesticht ²⁾, wier dochter getrouwd was met een van Noorde. Toen de overeenkomst gesloten werd, waren niet alleen de mater, een van de zusters en de voogd van een priester, die voor zijn zieke zuster optrad, van Noordens, maar werd er ook de goedkeuring aan gehecht van de „naiste vrunden ende maegen van de fundateurs”, die voor een deel tot die familie behoorden. Het klooster was toen zo arm, dat de zusters niet meer van haar verdiensten konden leven en dus wel uit elkaar moesten gaan. Behalve het vervallen klooster, dat met zijn omgeving ongeveer 2 morgen land besloeg, bezaten ze nog maar 11 gld. 15½ st. aan jaarlijkse renten, terwijl ze 14 gld. 10 st. aan renten moesten uitkeren, zodat ze nog 2 gld. 14½ st. 's jaars te kort kwamen. Ze vonden het 't meest in overeenstemming met de bepalingen van de stichtingsbrief om het klooster nu aan een instelling van armezorg over te dragen, en boden het eerst aan de Heilige Geestmeesters, toen deze geweigerd hadden, aan de leproosmeesters aan. Deze zouden, als alle zusters gestorven waren, de gebouwen met alle renten en lasten aanvaarden op voorwaarde, dat zij al dadelijk de kerk zouden laten herstellen en deze ten eeuwigen dage zouden onderhouden, terwijl zij ook tijdens het leven van de zusters de door haar bewoonde huisjes en kamers in goede staat moesten houden. Verder moesten zij op de vier hoogtijden, op alle Vrouwedagen, op alle Zondagen en op 16 bepaalde heiligheden op kosten van het Leprooshuis een mis laten lezen in de kerk en ook de wijn, de kaarsen, de olie en het misbrood betalen. Zolang de 14 zusters leefden, moesten de leproosmeesters aan elk van haar jaarliks 10 gld. en 10 st. uitreiken, en al dadelijk kreeg ieder 5 gld. en 5 st.. Zodra een kamer of een huisje door overlijden van een van de zusters leeg kwam, hadden de leproosmeesters er recht op, en daarom mochten de zusters volstrekt

¹⁾ Zegelbrief van 11 Jan. 1553, met transfixen van 15 Jan. 1553 en 15 Junie 1562, Inv. Elsevier I 193 en 230. Een kopie van de twee eerste brieven in Register Leprozen No. 4, fol. 85 vs. en 86 vs..

²⁾ Zie Inv. Elsevier I 229.

niet verhuizen. Om de leproosmeesters het toezicht hierop gemakkelijk te maken gaf de mater hun een lijstje van de kamers met de namen van de bewoonsters ¹⁾, waaruit blijkt, dat er toen in 2 huisjes 4 vrouwen bij elkaar woonden, in een 3e drie, in een 4e twee en in het laatste één. Ook kwam het huisraad uit een kamer, waarvan alle zusters gestorven waren, aan de leprozen, zonder dat de bewoonsters van andere huisjes er iets van mochten gebruiken of wegmaken, maar de zusters bedongen, dat men vóór zij allen gestorven waren, geen leprozen in de andere huisjes zou laten wonen, tenzij ze er zelf verlof toe gaven. Eindelijk stonden de leproosmeesters nog aan de familie van Noorde toe hun familiegraven in de kapel van het klooster te blijven gebruiken tegen betaling van de onkosten én de kerkelijke rechten, en beloofden zij een in de kapel gebruikte cyborie en een kelk niet te zullen verkopen zonder toestemming van het geslacht van Noorde.

Het lag in de bedoeling van de leproosmeesters de hele St. Anthoniskapel naar dit terrein buiten de Rijnsburgerpoort te verplaatsen, en daarom kochten zij in 1558 ook nog een boomgaard of tuin, achter het St. Aechtenklooster gelegen ²⁾. Maar zij moesten nog wat geduld hebben, want het duurde tot 1562, eer de aartsbisschop van Utrecht, Frederik van Tautenborch, zijn goedkeuring hechte aan de overeenkomst van de leproosmeesters met de zusters van St. Aechten ³⁾; hij deed dit ten slotte uit de overweging, dat de zusters geen geld hadden voor haar gewone levensonderhoud en kleren, veel minder nog voor het laten herstellen van de kapel en de andere gebouwen van het klooster. Aangezien door een geloofwaardig getuige was verzekerd, dat de St. Anthoniskapel en het Leprooshuis nooit gewijd waren, kon men deze gerust afbreken zonder enig kerkelijk recht te schenden, waarom dan ook aan de leproosmeesters werd vergund dit te doen en het hout en de stenen te verkopen of ze te gebruiken voor het verbouwen van het klooster.

Nu kon men dus langzamerhand beginnen het huis te verplaatsen, maar voor dit goed en wel gebeuren kon, hadden de leproosmeesters eerst een proces uit te vechten met de nog levende zusters van St. Aechten. Blijkbaar hadden beide partijen min of meer berouw over de gesloten overeenkomst, die voor het Leprooshuis ook niet

¹⁾ Origineel op papier van 11 Jan. 1553, Arch. Leiden.

²⁾ Register Leprozen No. 3, fol. 56.

³⁾ De 2e transfix van het in noot 1 op bl. 148 genoemde stuk.

in alle opzichten voordelig bleek. De twist begon al in April 1563, toen de meesters de niet door de zusters bewoonde gebouwen voor de leprozen in gereedheid gingen brengen ¹⁾. Bang voor besmetting kwamen de zusters heftig hiertegen op, en de leproosmeesters gaven gedeeltelijk toe door een kontrakt te sluiten, waarbij ze zich vooreerst verbonden een sloot te laten graven van de weg tot het kerkpad van het klooster en alleen aan de overkant van die sloot een huis te bouwen voor de zieken. Zij zouden langs die sloot een doornhaag planten van een manshoogte, ten overvloede nog door een schut van matten bedekt, zodat de zieken de zusters niet konden bespieden, maar zij mochten dan ook in de zijmuur aan de kant van het klooster glazen vensters aanbrengen voor licht en lucht. Zolang er zusters leefden, zouden verder geen leprozen aan gene zijde van de sloot mogen komen. — Maar toen men met timmeren begon, bleek het voordeliger en ook aangenamer voor de zusters het vervallen oude hoofdgebouw van het klooster te herstellen dan een nieuw huis te zetten, en men kreeg ook hiervoor toestemming. Twee jaar duurde de verbouwing; er werd een brede sloot gegraven tussen het huis en het kerkpad van de zusters, een doornhaag daarlangs geplant en met matten afgezet, zodat de zusters langs een korter weg en onbespied naar de kapel konden gaan; er werd met het oog op de besmetting een dam gelegd tussen het water van de zusters en dat van de leprozen, en eindelijk bracht men in 1565 de zieken over in het nieuwe huis. Maar nu protesteerde een deel van de zusters opnieuw en de leproosmeesters, boos geworden, besloten van hun kant krasse maatregelen te nemen. Zij verzochten aan de vroedschap hen in 't vervolg vrij te stellen van het betalen van de lijfrenten aan de zusters en hun tegelijk van stadswege geld te geven voor de verbouwing, waarmee zij op bevel van het gerecht begonnen waren ²⁾. Het eerste verzoek werd als onrechtmatig geweigerd, maar wel werd op advies van het gerecht voor de verbouwing een voorschot van 600 gulden toegestaan, op behoorlijke termijnen terug te betalen. De vroedschap was bang voor verdere besmetting, daar het Leprooshuis buiten de Wittepoort alle zieken, die een plaats vroegen, niet meer bevatten kon, en beschouwde het ook als plicht van de overheid een goed werk, op last van diezelfde overheid begonnen, te steunen.

Hiermee niet tevreden brachten de leproosmeesters hun zaak

1) Dit blijkt uit het in noot 1 op bl. 151 aangehaalde stuk.
2) Vroedschapsresolutie van 9 Mei 1565.

voor het Hof van Holland, en van het in 1565 gevoerde proces zijn ons twee stukken bewaard, n. l. een door Joost de Bije als prokureur ingeleverde lijst van grieven van de leproosmeesters ¹⁾, en een ongedateerde kopie van de uitspraak van het Hof ²⁾. Het blijkt uit de grievelijst, dat de meesters meenden geheel volgens de overeenkomst gehandeld te hebben; zij hadden de 2 morgen land als moestuinen en boomgaarden verhuurd, de tot ruines geworden onbewoonde gebouwen gebruikt tot bergplaats voor hun wintervoorraad als uien en wortelen, de gebouwen waarvan de muren door het vocht dreigden in te storten, sinds 2 jaar doen onderhouden en het kontrakt van 1563 zo goed mogelijk nageleefd onder het oog van de zusters. De mater en de seniore zuster vonden ook geen reden tot klachten en procedeerden niet mee, maar enige andere zusters dreigden met grote boeten aan de koning, als men zieken in het verbouwde klooster bracht. Reeds alleen omdat de zusters, aan het gezag van haar mater onderworpen, niet zonder deze procederen konden, meenden de leproosmeesters, dat haar klacht nietig verklaard moest worden, maar zij hadden nog andere en erger grieven, zoals uit de uitspraak van het Hof blijkt. De zusters hadden „oick nyet sonder schandaele ende upspraeck van den gemeenen volck" allerlei wereldlike personen bij zich in huis genomen en zelfs het verste huisje bij het bleekveld, toen dat leeg gekomen was, weer in gebruik genomen. Het Hof besliste, dat allen die er niet hoorden, het klooster moesten verlaten, en dat de leprozen in de kapel mochten komen, als men een deel daarvan afschoot voor de zusters om ongezien de diensten te kunnen bijwonen. De leproosmeesters zouden de lijfrenten blijven betalen, als de zusters eerst een memoriedienst, waartoe ze verplicht waren, maar die ze in 1553 verzwegen hadden, hadden afgekocht. Ook hiermee was de zaak echter niet uit; er bleven „questiën ende processen", tot in 1567 enige hooggeplaatste personen een minnelike schikking tussen de beide partijen wisten te bewerken ³⁾. Het waren heer Johan Knijff, koöperator van de aartsbisschop van Utrecht en bisschop van Groningen, heer Cornelis Janszn., pastoor van de Vrouwenkerk, en de schepen Cornelis van Noorde, die de leproosmeesters en de 5 overgebleven zusters van St. Achten overhaalden voor gerecht en vroedschap te verschijnen, de zusters met Jan van Hout als

1) Origineel op papier van 15 Sept. 1565, Arch. Leiden.

2) Kopie op papier, Arch. Leiden.

3) Zegelbrief van 20 Aug. 1567, in duplo Arch. Leiden (Inv. Elsevier I 194 verkeerd gedateerd).

haar voogd, om een nieuw verdrag te sluiten, waarbij beide partijen iets toegaven. De meesters zouden in het vervolg aan elk van de 5 zusters jaarliks 18 gld. 10 st. betalen, maar de zusters zouden dan ook geen maaltijden of iets dergelijks meer mogen eisen. Het huisraad dat zij bezaten en gebruikten, bleef haar eigendom, zodat de leprozen er ook na haar dood geen recht op hadden. De zusters mochten haar „commensalen” houden maar geen nieuwe aannemen, tenzij met goedvinden van de leproosmeesters. Zij hielden haar gewone kerkpad langs de moestuin en mochten daaruit zoveel groente halen, als ze nodig hadden. De leprozen behielden het vrije gebruik van de gebouwen en erven, waar ze al woonden, en ook „de gange van de geele poort”, maar ze mochten niet anders dan langs de kerklaan naar de kapel gaan en van deze alleen de sakristie betreden, die met een hek van de eigenlike kapel moest worden afgeschoten. De gezonde bewoners van het Leprooshuis mochten in de kerk zelf de diensten bijwonen. Verder zou een poort bij de keuken, aan het eind van de turfloods, alleen in geval van nood geopend mogen worden, en moesten de meesters nog een hek laten maken van die loods tot aan het vreemdelinghuis. Blijkbaar was de bedoeling van deze laatste bepaling de zusters te vrijwaren voor mogelijke invallen van de rondzwervende leprozen, die nog altijd voor enige nachten in een afzonderlik huis geherbergd konden worden. Ten slotte namen de leproosmeesters alle verplichtingen van maaltijden en „ander speciale sang”, dus missen of memoriediensten, van de zusters over.

Ik heb de hele twist over het St. Aechtenklooster uitvoerig verteld, omdat er zo duidelijk uit blijkt, hoe bang men in de 16e eeuw was voor besmetting door melaatsheid, en ook om te bewijzen, dat de ziekte toen nog volstrekt niet aan het verdwijnen was. Over wat uit de verplaatsing van het Leprooshuis voortvloeide, een verandering in de kerkdienst, kan ik korter zijn. Het oude huis had, als buiten de stad gelegen, onder geen van de Leidse parochies behoord en de kapel van St. Anthonis was ook nooit gewijd geweest. Maar het aan St. Aechte gewijde klooster behoorde onder de Vrouwenparochie, en dus hadden de leproosmeesters in het vervolg rekening te houden met de pastoor van de Vrouwenkerk. Er is al sprake van „questie” met deze in een stuk van 1568, waarbij de meesters een nieuwe kapellaan aannamen voor de dienst in de kapel, en ook om de biecht van de zieken te horen, hen te bedienen en te begraven ¹⁾. De meesters

¹⁾ Origineel op papier van 1 Jan 1568, Arch. Leiden.

beloofden de kapellaan hem tegenover de pastoor te zullen steunen, maar eisten dat hij in zijn preken de Katholieke godsdienst zou belijden. In 1569 stonden de meesters nog vijandig tegenover de pastoor; waarschijnlijk had hij voor zich aanspraak gemaakt op het offergeld van de diensten in de kapel enz., en wilden de meesters daartegenover bewijzen, dat hij zelf de leprozen eerst niet tot zijn parochianen had willen rekenen. Zij lieten n. l. een proces-verbaal maken van een verhoor, afgenomen aan Maerten Janszn., de vader van het Leprooshuis ¹⁾; het stuk is merkwaardig genoeg om de inhoud ervan hier weer te geven. Omstreeks 1566 was een vreemde leproos uit Gelre in het huis gekomen, die blijkens zijn briefje Raes heette. Ziek geworden wenste hij het laatste Oliesel te ontvangen, waarom de vader de pastoor van de Vrouwenkerk ging halen. Na van de meid gehoord te hebben, dat de pastoor uit eten was in het St. Ursulaklooster, ging de vader daarheen en vond hem er temidden van een groot gezelschap, dat goede sier maakte. De pastoor dacht er niet over met de vader mee te gaan, bewerende dat hij de leproos niet kende en daarbij wél de zusters van St. Aechten, maar niet de leprozen als zijn parochianen beschouwde. Daarop liep de vader naar zekere priester Bonaventura ²⁾, en bezwoer hem de leproos te bedienen om opspraak te voorkomen. Bonaventura ging mee naar de Vrouwenkerk, riep de koster en haalde de Sakramenten te voorschijn, maar zover gekomen aarzelde hij en zond de vader nog eens naar de pastoor om diens toestemming te vragen. Het antwoord was: „hij kan het doen, maar niet als kapellaan”. Toen de vader dit antwoord overbracht, ging Bonaventura hoewel ongaarne mee, maar zij vonden de zieke reeds bewusteloos, en hij stierf bijna onmiddellik zonder biecht of sakrament: de vader had dan ook twee uur rondgelopen. Er spreekt uit dit stuk een haat tegen de pastoor, waarvoor ernstige redenen geweest moeten zijn, en dit is ook het geval in een proces-verbaal van 1571 betreffende een twist van de pastoor van de Vrouwenkerk en de deken van Rijnland met de leproosmeesters over het begraven van een provenierster in de kapel ³⁾. Door tussenkomst van de burgemeesters kwam evenwel in 1572 een verdrag tussen beide partijen tot stand ⁴⁾.

¹⁾ Origineel op papier van 19 Jan. 1569, Arch. Leiden.

²⁾ Misschien heer Bonaventura Gerytszn., die in 1557 met zijn broer samen de H. G. tot erfgenaam maakte; Cat. H. G. A IX No. 133.

³⁾ Origineel op papier van 25 Nov. 1571, Arch. Leiden.

⁴⁾ Origineel op papier van 23 April 1572 met de handtekeningen van de pastoor en de leproosmeesters, Arch. Leiden. Ook in Gerechtsdagboek I, fol. 105 vs..

De pastoor, die vroeger van de zusters van St. Aechten een jaarlijkse toelage genoten had, zou nu van de meesters 3 gulden per jaar krijgen. De gezonde bewoners van het Leprooshuis moesten als parochianen van de Vrouwenkerk daar de Sakramenten ontvangen en daar begraven worden, maar voor de zieken mochten de meesters een kapellaan aannemen, die ook 's Zondagsmiddags mocht preken, mits hij aan de pastoor was voorgesteld en na een onderzoek, of hij ook door „heresie off quade opiniën geïnfecteert” was, zuiver in de leer was bevonden. Op de kermisdag en de feestdag van de patroon van de kapel ¹⁾ zou de pastoor zelf de mis bedienen, waarvoor men hem een stoep rijnwijn moest geven, en ook was de pastoor verplicht in het Leprooshuis te komen, als een van zijn parochianen bediend wilde worden.

De beide aldus verzoende partijen hebben van dit verdrag niet lang plezier gehad, want er braken voor de stad Leiden moeilijke dagen aan, die voor de leprozen het begin betekenden van een voortdurend heen en weer gezwerf. Ook al vóór het beleg leden zij verliezen en heerste er soms onrust in het huis. Zo verloren zij in 1571, door welke oorzaak is onbekend, een deel van hun vee, waarom zij aan het gerecht verzochten een kerk en twee paasborden te mogen verkopen ²⁾. Zo was er in 1572, op Zondag 19 Okt. „rumoer” in het Leprooshuis wegens de preken van een kruisbroeder, naar Orlers in zijn klein kroniekje vermeldt ³⁾; blijkbaar was deze broeder, zo hij al door de pastoor van de Vrouwenkerk goedgekeurd was, toch niet zo zuiver in de Katoelieke leer of niet zo bezadigd, als voor de rust in het huis wenselijk was geweest. Waarschijnlijk was het wel uit angst voor een inval van de soldaten van Lumey, dat het gerecht op 27 Nov. van dat jaar aan de leproosmeesters vergunde hun brieven, registers, eigendommen en geheime stukken binnen de stad Leiden op een veilige plaats in bewaring te brengen ⁴⁾; er waren in elk geval „pregnante redenen” voor volgens de verklaring van het gerecht. De leproosmeesters behoefden hun papieren niet in te leveren bij de ontvanger-generaal van de geestelijke goederen, zoals de bestuurders van andere stichtingen, altans voorlopig niet. Het is niet na te gaan, wat er tijdens het beleg van Leiden met het Leprooshuis gebeurde, maar vast staat, dat het na het

1) Zeker St. Aechtendag; van St. Anthonis hoort men niet meer.
2) Gerechtsdagboek I, fol. 73 vs..
3) Orlers 2e druk, bl. 566.
4) Gerechtsdagboek I, fol. 108 vs..

beleg niet meer op de plaats van het St. Aechtenklooster buiten de Rijnsburgerpoort te vinden was. Daar het buiten de stad lag, zal het wel door de Spanjaarden platgeschoten of geplunderd zijn. Iets bleef er stellig van staan, want op 3 Des. 1575 betaalden de H. G.-meesters aan de leproosmeesters enig geld voor 700 pannen en wat vorsten, wat waarschijnlijk afbraak van het oude huis is geweest ¹⁾. Het terrein bleef eigendom van de leprozen, want in 1592 hadden ze buiten de Rijnsburgerpoort een weide, die ze toen als raam voor de baainering moesten verhuren ²⁾. Het gerecht wees voorlopig als woonplaats voor de leprozen het vervallen en verlaten klooster van St. Katherina op de Pietersachtergracht bij de Doelen aan, zoals blijkt uit een los ingevoegd stuk in het Gerechtsdagboek van 1576 ³⁾. Maar deze plaats was al heel ongeschikt, daar alle bewoners van het Leprooshuis, mannen, vrouwen en kinderen, zieken en gezonden, er in één gebouw bij elkaar moesten wonen; daarbij werd het in 1576 door een storm nog geheel beschadigd. De leproosmeesters vroegen daarom hun liever de verlaten gebouwen van het klooster van de Grauwe Zusters of Nazareth aan de Oude Vest tussen de Bouwenlouwen en Duizendraadstegen te geven, die op 7 Maart door de Staten van Holland aan de regering van Leiden waren toegewezen. Het gerecht had hertegen geen bezwaar, maar maakte van deze gelegenheid gebruik om van de leprozen het oude recht op de Witte singel („die actie ende trecht van de concessie van de ettinge ofte beweydinge van den chingel, gelegen tusschen de Witte poerte ende de Naecte sluyse”) af te kopen. Het vond n.l. op 13 Maart goed de leprozen het klooster Nazareth met alle daarop rustende pachten en renten af te staan op drie voorwaarden: dat de stad het recht op de Witte singel zou terugkrijgen, dat de renten die de leprozen op de stad hadden staan, niet langer betaald zouden worden, en dat de stad van de leprozen een stuk land buiten de Wittepoort kreeg met alle renten, die daarop stonden ⁴⁾. Op 19 Maart keurde de vroedschap dit goed ⁵⁾, en op 19 April volgde de bevestiging van het besluit door de Staten van Holland ⁶⁾. Op 24 Mei stond het gerecht nog aan de leproosmeesters toe planken en balken („zolderen

1) Blafferd Heilige Geest 1575 (III 387).
2) Gerechtsdagboek B, fol. 262 vs..
3) Gerechtsdagboek A, tussen fol. 36 vs. en 37.
4) Ib., fol. 37.
5) Ib., fol. 37 vs..
6) Zegelbrief van 19 April 1576, Inv. Elsevier I 195. Afgedrukt bij van Mieris - Leiden I 122.

ende ribben") van de vervallen kloosters van Schagen en Abcoude mogen gebruiken om het klooster van Nazareth voor de zieken bewoonbaar te maken, als de vestmeesters eerst hadden weggehaald, wat ze voor de opbouw van de toren nodig hadden; een verzoek van de leproosmeesters om geld werd bij deze gelegenheid afgeslagen ¹⁾. Men slaagde er ook zonder toelage van de stad in het klooster weer goed bewoonbaar te maken, wat een paar al genoemde kontrakten, een over het opnemen van een zieke in 1577 en die over het opnemen van provéniers in 1578 en 1586 bewijzen.

Dat de leproosmeesters getrouw bleven aan de oude gewoonte om slechts te zorgen voor leprozen uit Leiden of uit de dorpen van Rijnland, waar geregeld voor de Leidse leprozen werd gekollekteerd, blijkt uit een twist met de meesters van het Katrijngasthuis in 1582 over het opnemen van een vrouw uit Friesland, die ziek had gelegen aan de pokken, maar te Haarlem voor melaats verklaard was ²⁾. Erkennende dat de leproosmeesters niet verplicht waren de vrouw te onderhouden, besliste het gerecht toch, dat men haar voor deze keer voor een maand of 6 weken op proef zou opnemen, omdat ze ziek en bedlegerig was. Blijkbaar stonden de financiën van het Leprooshuis ook nog zo slecht niet, want toen het gerecht in 1592 200 gulden toestond voor de bouw van een nieuw leprooshuis te Schiedam, besloot het, dat dit geld binnen een jaar uit de fondsen van de Leidse leprozen moest worden terugbetaald ³⁾.

Maar ook in het klooster Nazareth zouden de leprozen niet lang blijven. Er was, wij hebben het al gezien, na 1577 in Leiden een zucht tot centraliseren van de armezorg, die ertoe leidde, dat het gerecht in zijn vergadering van 30 Des. 1592 besloot ook het Leprooshuis te voegen bij de al verenigde Vrouwen- en Elisabethsgasthuizen ⁴⁾. De op 31 Des. nieuw te kiezen meesters en moeders kregen last dadelik alle boeken, registers en stukken van het Leprooshuis in het Vrou-Lijsbethsgasthuis over te brengen en daar hun vergaderingen te houden, waarin ze moesten beraadslagen, hoe en waar ze in het gasthuis een geschikte en goed geïsoleerde plaats voor de leprozen in gereedheid konden brengen. Om hier wat vaart achter te zetten en de zaak tot een goed

1) Gerechtsdagboek A, fol. 42.

2) Ib., fol. 155 vs..

3) Gerechtsdagboek B, fol. 160 vs..

4) Ib., fol. 275.

einde te brengen werd niemand minder dan Pieter Adriaanszn. van der Werff voor het volgende jaar aangewezen als superintendent van de meesters en moeders van de verenigde huizen. Behalve van der Werff werden de volgende dag 5 meesters en 5 moeders voor de leprozen en het Vrou-Lijsbethsgasthuis gekozen ¹⁾, en zo hield het Leprooshuis met 1 Jan. 1593 op als afzonderlijke instelling te bestaan.

1) Dienstboek B, fol. 70.